

АРМЕНСКАТА КОЛОНИЯ В ГРАД РУСЕ В КРАЯ НА XIX В. - НАЧАЛОТО НА XX В. ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

АХАВНИ САРКИС ТОПАКБАШЯН

Изследванията на историко-демографските характеристики на арменската етноконфесионална група в България са в самото си начало. Тепърва ще се изучават изворите, които носят необходимата информация. Имах щастието да работя с един уникален първокласен демографски извор за арменците в град Русе - Преброителен регистър на арменците в град Русе, изготвен от русенската арменска църква "Св. Богородица" в 1915 г. На неговата база защитих дипломна работа на тема: "Историко-демографски проблеми на арменската общност в град Русе е края на XIX - началото на XX в." в Центъра по етнология в СУ, под ръководството на доц. Цв. Георгиева.

Потомци на древен народ, жив и жизнен и днес на своята вековна земя - Армения, арменци има пръснати по цял свят. Арменската диаспора се оформя още от IV - V в. От VII - VIII в. насам непрекъснато по-големи или по-малки групи арменци са минавали и отсядали на Балканите и в частност по българските земи като византийски сановници и войници, като духовни мисионери или са се преселвали тук по чужда воля. Освен политическите фактори, съществуват и икономически причини за пръсването им почти навсякъде по света. Мобилността на арменците в пространството се определя и от усета им и от вроденото им чувство към търговията. Като търговци още през средновековието те достигат на север до Архангелск, на изток до Китай, на запад до Атлантическия океан и на юг до Индия - по суша.¹

Въпреки че и тук арменците присъстват от по-рано, за оформени и структурирани арменски общини в българските земи се говори от XVII в. насам. Това е датата, след която в изворите се намират данни за повече или по-малко организирани териториално, със свои органи религиозни общини в различните градове. Османската власт отделя арменците в числото на християнската рая, индикирайки ги с етнонима арменци, или по вероизповедание - армено-григориани, армено-католици и т.н. По време на султан Мехмед II (1451-1481) в Истанбул се създава и е призната от властта Арменска патриаршия. Арменците в България са в диоцеза на тази Патриаршия. Българската епархия се организира през 1924 г.²

Това разграничение на арменците като поданици от останалите народности в империята е отразено и в многобройните описания, разкази и наблюдения на живота от XVII в. насам и особено в тези от тях, които се отнасят до Мала Азия и Балканите. Много от пътешествениците съобщават в своите спомени и пътеписи за арменците. Почти задължително и напълно обяснимо те присъстват в разказите, които описват търговията и занаятите в Османската империя. Видни арменски търговски родове развиват широка дейност и манифактурно производство по българските земи. Тук те развиват язмаджийството, копринарството и др. Пловдив, Русе, Варна стават седалища на множество търговски къщи и фирми, някои от които са отбелязани в Търговско-индустриалните алманаси на Царство България.³

Статистически данни могат да се вземат от преброяванията на населението след 1830 г. за империята като цяло и след 1881 г. за Княжество България и Източна Румелия. Именно Статистическите годишници на Княжеството, а по-късно и на Царство България, са един от демографските източници за арменското население.

Освен официалната статистика съществува и такава, водена от самата общност: църковните регистри, където е записан всеки член на общината. Арменската апостолическа православна църква е обединител, покровител на арменците, тя се чувства отговорна за опазването на самосъзнанието им, тя е техен представител пред държавата. Заедно с училищните настоятелства църквата управлява обществените дела, поддържа училищата, подпомага бедните и социално слаби арменци. "Арменското и еврейското малцинство издържат сами със собствените си средства училищата си, към които се добавят помощи и средства, които получават от арменските и еврейските колонии по света; тези малцинства получават и помощи от държавата". Такива са наблюденията на очевидец от 30-те години на XX в.⁴

Значението на Русе като търговски и административен център нараства особено през XIX в., когато става главен град на Дунавския вилает. Обликът му е на космополитен град - благодарение на разположението си на брега на Дунава, което го прави привлекателен за немци, австрийци, евреи, руснаци и др. В Русе както и в Пловдив, Шумен, Варна се концентрират много арменци. Арменската колония в Русе датира от XVII в. Оттогава е и черквата в града, която е откупена от генуезки католически свещеници.⁵

Данните от регистъра, изготвен през 1915 г., покриват изцяло арменското население, тъй като по-голямата част от него е армено-григорианско по вероизповедание.⁶ Поради това, че изводите, до които достигнах, работейки с регистъра, се отнасят за един град, бих искала да ситуирам русенските арменци

сред всичките арменци в България. Общите резултати от преброяванията са както следва за различните години:

арменци	години				
	1881	1905	1910	1920	1926
вероизповедание	3837	12622	12259	10848	
по език		14178	12932	11509	27322

Разликите, които се забелязват, се "поемат" от арменци-представители на други религии и вероизповедания, поради което обикновено посочилите матерен език арменски са повече от тези, посочили армено-григорианството за вероизповедание. Интересното е, че са известни случаи, когато армено-григориани са посочили за матерен език друг, различен от арменския, в това число - турски. Последното е лесно обяснимо, като се има предвид, че не малка част от преселниците арменци тук са били туркофони. В изворите се дават сведения за арменци, които пишат на арменски с турски букви, без да са загубили вярата и самосъзнанието си.⁷

Русенските арменци оформят една от многобройните общности в страната. Данните от преброяванията са в подкрепа на тезата, че Русе е един от центровете на средоточие на арменците в България и поради това изследването ѝ би имало значение за характеризирането на общността в рамките на страната. Резултатите от преброяванията за Русе са следните; 1881 г. - 863 арменци; 1905 - 1865 арм.; 1920- 1608 арм.; 1923/24г.- 1549 арм.; 1926-2557 арм.

Регистърът на арменското население в Русе, наречен "Преброителен регистър" или "Описание на ражданията, венчавките и смъртта на русенските арменци", е създаден през 1915г. Още в самото му начало съставителите са написали следното въведение: "Светата църква "Св. Богородица" в лицето на членовете на църковното настоятелство, във връзка с построяването на нова сграда и преместване на документацията там, и за да бъде по-прилежно водена дейността по описване на арменците в Русе, се зае да изработи регистъра, считайки, че това е почтен и доброволен труд в името на собствения си народ. С това благородно дело се зае свещеник Гарабед Тухманян, който обикаляше от къща на къща, за да състави този регистър, а изготвянето на самия регистър се извърши от г-н Калуст Каспарян. В регистъра е описана арменската общност, за която са отбелязани датите на ражданията, на венчавките, на смъртта, на преселванията. Отбелязани са местните жители като има и допълнителни бележки за всяко семейство, започвайки от 1857г. до 1914г. Регистърът и датите в него са описани според изискванията на русенската община и според нормите, приети в държавата. Рождените, сватбените дати и датите на смъртта след 1915г. също ще бъдат вписани на предназначенията за това място. По този начин ще може да се следи развитието на арменската общност в Русе и нейното състояние за всяка година. Всичко това се прави с цел да се улеснят хората, които работят за арменската нация, за нейното опазване и възраждане. За семействата в регистъра са отделени страниците от 1 - 359, като на всяка страница ще се разполагат по две семейства. От описаните семейства ще се отделят под отделен номер новоомъжени/ новооженените им дъщери и синове, ако те няма да живеят с родителите си. От страници 360 - 400 ще бъдат отделени за ежегоден баланс описание на състоянието на общността, като се опише броят на родените, починалите, оженените, (нещо, което не е направено - б.м.). Напусналите общността арменци, ще бъдат отбелязвани с датата на заминаването им".

Данните в регистъра са отбелязани така, както е посочено във въведението и са следните:

- фамилно име, собствено име, бащино име;
- положение в семейството;
- име на бащата;
- име на майката;
- рождена дата;
- име на свещеника, кръщавал детето;
- име на кръстника;
- професия;
- дата на венчавката;
- свещеник венчал двойката;
- име на кума;

- дата на пристигането в Русе, или е роден в Русе;
- дата на смъртта;
- празна графа;
- бележки.

В края на регистъра е съставен азбучен показател на семействата. Регистърът е прошнурован и скрепен с печат. Той е писан на ръка, на арменски език, с възприетото съкращаване на имената: напр. Мъгърдич е написано като Мгрдч, Гарабед като Грбд т.е. изписват се само съгласните букви.

Имената на градовете са дадени в арменска транскрипция: напр. Гонстантноболис - Константинопол (Истанбул); Гесария - Кайсери; Съвас - Севастия и т.н.

Друга особеност е редът, по който са разположени членовете на семейството: най-напред се пише стопанинът на къщата, следва съпругата му, децата му, възрастен родител или друг роднина, който живее с тях. Ако стопанинът на дома е починал или по друга причина не е споменат, като стопанка се пише съпругата му; в тези случаи е използвана не думата "стопанка", а думата "владетелка". Ако бащата е възрастен, като стопанин (глава на семейството) е посочен най-големият син, въпреки че може да не е женен. Регистърът е допълван от 1920г. до 1924г., което личи по различния почерк, по по-светлото мастило и по-подробната датировка.

Обикновено първите пет графи са най-пълни. Някъде липсват имената на свещениците - особено на тези, кръщавали лица, родени към средата на XIX в. извън Русе. По същия начин непълни са и графите с имената на кръстниците. Най-пълно и точно е отбелязана годината на пристигането в България или, ако човекът е роден тук, се отбелязва, че е местен. Непопълнени са графите, отделени за датата на смъртта. Само за 51 души е написано кога са починали. Това са 8.1% от извадката. Починалите са родени в различни години и са умрели в различни години. Разхвърляни по години, данните са малко, за да се определи тенденция в смъртността. Не може да се изследва и детската смъртност. В извадката попадат само 4 случая на смърт на деца на по една година, две от които са били близнаци. Малкото данни не дават възможност да се направят обобщаващи изводи.

В графата "забележки" се отбелязва дали тези хора са преселници или местни; дали и кога са заминали, къде са заминали (тук се отбелязва и под кой номер са прехвърлени омъжените дъщери и женените синове). За семействата, за които е отбелязан само единият родител с децата, се приема, че са непълни, а не вдовишки. Като вдовци/вдовици са отбелязани единици и то, без да се споменава откога.

Демографските събития, отбелязани в регистъра, са посочени най-често само чрез годината, през която са станали. Денят и месецът на събитието са отбелязани само за годините между 1910г. -1924г. и това е обяснимо, тъй като те са близки до годината на съставяне на регистъра.

Извадката, с която работя, се състои от 155 домакинства или това са около 28% от общо 560, отбелязани в регистъра.

Домакинства в регистъра не са подредени по никакъв определен признак, което ми даде основание да включа в наблюдението семействата от №1 до №130. Останалите 25 семейства издирих по регистъра поради това, че единият от членовете на тези семейства е свързан чрез кумство, сватовство или е прехвърлен от семействата от №1 до №130. Въпреки изброените особености извадката е представителна.

Изследването на популацията се опира на методиката "реконструкция на семейството" на Жак Дюпакие⁸ - представител на френската историко-демографска школа. За всяко наблюдавано семейство се съставя фиш. Ключовата дата във фиша е годината на брака, защото тогава се полага началото на семейството. В зависимост от това дали се знае датата на брака, или не, фишовете се делят на два типа: 1. М - с известна дата на брака и 2. Е - с неизвестна дата на брака.

От друга страна, фишовете тип "М" могат да бъдат отворени - "МО" (ouvert), което показва, че наблюдението на семейството не е завършено; другият вид фишове "МФ", затворени (ferme), означава, че обсервацията е завършена. За край на наблюдението на едно семейство се счита датата на смъртта на единия от съпрузите, датата на преселване на семейството или прекратяване на брака по различни причини. В извадката броят на фишовете от типа "МФ" са 28, от типа "Е" - 9 броя и от типа "МО" - 118 броя. Всъщност данните от регистъра изцяло покриват фишовете с известни изключения и непълноти, които споменах по-горе.

От регистъра могат да се проследят миграциите на общността и социално-професионалният ѝ облик. Арменската колония в Русе не прави изключение що се отнася до социалния облик на членовете ѝ - те са предимно занаятчии и търговци на дребно и средни собственици. Въз основа на данните от регистъра за разгледаните 155 семейства се установи:

-120 семейства са на преселници, от които 67 са семейства, състоящи се от съпрузи, родени в Турция, прехвърлили се в България;

- Най-много са преселниците от Истанбул, Кайсери, Севастия, Одрин, Агн, Гирасон. За всички тях е отбелязано, че са кръщавани от арменски свещеници, което дава основание да се смята, че в изброените градове арменците са имали свои черкви и свещеници и следователно колониите там не са били малобройни;

- За някои семейства може да се проследи и пътят до Русе. Моделът е приблизително следният: обикновено единият от съпрузите се преселва от Турция в даден български град (в извадката това се повтаря най-много за град Шумен), там се оженва/омъжва, там се ражда първата му рожба, а вече следващите се раждат в Русе;

- Има семейства, за които Русе не се оказва последна спирка. Особено по време на Първата световна война немалко арменци се изселват от България. Едни се връщат обратно в Турция, други поемат към Америка, Франция, Румъния. Разбира се, организирани изселвания на арменците през 30-те години и в 1946 г. към Армения и през 1968г. към САЩ, както и най-масовата вълна бежанци от Турция (1922г. -1927г.), са извън хронологичните рамки на изследването. За периода от края на XIX - началото на XX в, кулминацията на потока бежанци към България е през 1894г - 1896г.

В нелекия си път на бежанци, арменците се опират на вярата си, на семейството и на езика си. В чуждоезиковата среда и чуждоетническото обкръжение семейството, езикът, училището и църквата имат значението на етнозащитни механизми. Диаспората особено акцентира върху тази роля на семейството. Биологическата непрекъснатост и възпроизводство на етническата общност, поддържането на културната приемственост са двете функции на семейството, които създават баланса в условията на дадена страна.⁹

В регистъра арменците са представени по семейни домакинства. Възприех този термин, въведен от П. Ласлет¹⁰, тъй като той най-добре покрива изразената в регистъра реалност. За да съществува едно домакинство, са необходими някои условия: общо местожителство и родство. Тук още веднъж ще отбележа, че разглежданата общност е градско население, от една страна, и, от друга страна, в по-голямата си част това са преселници, бежанци, които не са български поданици, които все още не са се установили икономически и за тях е характерно съвместното съжителство на няколко поколения и няколко семейства в едно домакинство. Що се отнася до картината на семейните домакинства в България за този период, напоследък изследванията по въпроса силно оспорват тезата за повсеместното разпространение на домакинство тип задруга. Доказва се, че тя съществува съвместно с нуклеарното или просто семейно домакинство.¹¹ От направените изчисления за извадката се установи, че доминиращият тип домакинство сред арменците в Русе в края на XIXв. -началото на XX в. е домакинството, съставено от двамата съпрузи и децата им. Те представляват близо половината (48%) от общия брой на проследяваните семейства. Следват ги домакинствата, в които освен съпрузите и децата живеят и единият или и двамата родители на един от съпрузите. Двата типа домакинство са формирани от нуклеарни семейства. Около 40% от домакинствата събират три поколения под един покрив. Причини от икономически и финансов характер спомагат за запазването на това положение. Наблюдават се пулсации на нуклеарното семейство. То нараства (при раждане) и намалява (при смърт), но се запазва като цяло до момента, в който един от членовете на семейството - един от братята се почувства икономически стабилен, за да се отдели.

Семейството е призвано да опази етнически и морално арменците в диаспората. Венчавката в черква е едно от светите тайнства, които Арменската апостолическа православна църква почита. В регистъра данните, покриващи встъпването в брак, обхващат: дата на бракосъчетанието, откъдето може да се определи възрастта на съпрузите; кумът и свещеникът, който е венчал семейната двойка. В арменското общество от края на XIX в. - началото на XX в. брачността е от източноевропейски тип по определението на Хаджнал, което означава ранна брачна възраст на жените и нищожна роля на целибата.¹² В края на XIXв. - началото на XX в. в България протичат процесите на демографски преход: намаляване на раждаемостта и на смъртността, тенденция на относително отлагане на брака и оттам увеличаване на брачната възраст, които са във връзка със социално-икономическите промени след Освобождението.¹³ Социокултурните, политически и икономически фактори влияят и върху семейството, и върху типа брачност, характерни за арменците в България. От данните в регистъра за арменското население в гр. Русе се установи следната брачна възраст (за встъпване в първи брак): за мъжете -28г. 11 м.≈29г.; за жените - 20г.4м.≈20г. Разликата във възрастта на двамата съпрузи средно е 10г. От родените в Русе жени няма омъжени под 16 годишна възраст, а мъжете се женят след 25-тата си година, което е характерно за едно градско общество: от една страна, мъжът трябва да има добра

икономическа база, на която да стъпи, за да издържа семейство, а от друга - жените не трябва дълго да момуват.

С оглед на запазването на националното самосъзнание, език и име много важен за общността е въпросът за смесените бракове. В пътеписите от XVIII в.- XIX в. се споменава, че българите дават момичетата си на арменци, защото те се отнасят много добре с тях.¹⁴ През разглеждания период тези бракове са рядкост. Един такъв брак би означавал прекъсване на връзките с общността, с традицията. Това е още един аргумент в полза на ранните бракове на арменки със сравнително по-възрастни от тях мъже - също арменци. В извадката приблизително 2% от браковете са смесени. В трите отбелязани случая арменец се жени за българка, което е по-приемливо от гледна точка на малката общност, намираща се в чуждозикова среда, защото децата носят арменско име. Разбира се, една от причините, поради която смесените бракове при арменците-бежанци не са много, е все още нестабилното им икономическо положение, което предполага и известна разлика в социалния статут на емигранти и местни жители.

В условията на навлизане на нови тенденции в демографското развитие на населението в България се увеличава и относителният дял на безбрачните. В градска среда той е по-висок в сравнение с този на селското население. В България тази тенденция е по-слаба както в сравнение с Европа, така и в сравнение с останалите балкански страни¹⁵. За арменците в Русе се получиха следните резултати: между мъжете на възраст 15-19г. - 93.8% са неженени; на възраст между 20-24г. - 95.2% са неженени; на възраст между 25-29г. - 61% са неженени; в групата на 30-34г. - 47.6% са неженени; в групата на 35-39г. - 22.8% са неженени; в групата на 40-44г. - 14.3% са неженени за последната разглеждана възрастова група от 45-49г. - 5% са неженените. Между 35 и 40-годишна възраст процентът на неженените мъже рязко спада от 47.6% на 22.8%, т.е. два пъти. Делът на никога неженените се е 5%, който е твърде нисък в сравнение с този на европейците.

Същите промени в семейното положение на жените са изтеглени 10 години напред във възрастта: 93.3% от жените между 15-19г. са неомъжени, за 20-24годишните - техният относителен дял е 51.9%. В периода от 25 до 29-тата година неомъжени остават само 8% от жените, а в следващите възрастови групи неомъжени жени няма. Тези данни потвърждават тоталната брачност в арменската общност от края на XIX-началото на XX в. Единствената неомъжена жена, попаднала в извадката, живее сама и е учителка.

Друг, интересен от демографска гледна точка, а и като социално явление, факт е встъпването във втори брак. Процентът втори бракове, който се изчислява по регистъра, е 6.5%. В източника специално е отбелязана поредността на брака, като в графата "положение в семейството" е написано "втори мъж/жена". По-често вторият брак е на мъжа. Само един в извадката е втори и за двамата съпрузи. Непълнотата на данните за дата на смъртта, които имат пряко отношение към проблема за втория брак, затруднява определянето на интервала между поредните бракове. Тъй като разводът сред арменците в края на XIX в. и началото на XX в. е от компетенциите на църквата, която не допуска нарушаване на брака, най-вероятна причина за край на съвместния живот се приема смъртта на един от съпрузите. Продължителността на интервала между първия и втория брак е равна средно на 9г.9м. Това изследване е улеснено, когато в семейството живее дете от предишния брак, защото условно може да се приеме годината на неговото раждане и за година на прекъсване на брака.¹⁶ Средната възраст на съпрузите, сключващи втори брак, за мъжете е 51г.; съответно съпругите им, които встъпват за първи път в брак, имат средна възраст 39.7г.

Честотата на втория брак зависи от продължителността на брачния живот, определена според смъртта на единия от съпрузите. В случая е удобно да се разглеждат семейните двойки, за които наблюдението е доведено докрай, т.е. до смъртта на единия от съпрузите. Продължителността на брака, изчислена по данните от регистъра, е сравнително дълга - 31г.7м. Продължителността на брака при православно население за периода 1901/1905г. и 1906/1910г. е 28.9г.¹⁷ Данните от статистиката както и чисто социално-моралния аспект на проблема, а именно неодобрението на църквата по въпроса за разводите, относителната затвореност на популацията и следователно почти всеобхватният контрол върху брачното поведение на партньорите потвърждават характеристиката на арменската общност в Русе като носител на традиционно патриархални, в широкия смисъл на думата, представи относно семейството.

В едно урбанизиращо се общество, в периода на демографски преход, наред с отлагането на брака навлиза и се засилва регулирането на брачната раждаемост, като тя постепенно спада. До 1925г. разликата в раждаемостта на село и в града не е значителна (40/1000 в селото и 30-32/1000 в града), но трябва да се отбележи, че относителният дял на градското население в България по това време е

малък.¹⁸ След 1915 - 1920г., когато настъпва един компенсаторен период, започва регулирането на раждаемостта. Върху ръста на раждаемостта на арменците оказват влияние и някои фактори, които съпътстват живота им на емигранти: непрекъснатото преместване от селище в селище и трудностите по пътя се отразяват върху жената, на която предстои да ражда. Вероятно и част от децата умират по пътя. Социално-икономическите трудности, които не липсват на семейството, вече установено в България, също трябва да се отчитат. Някои семейства, например, са имали съзнанието, че няма да останат в България дълго време, което е достатъчен аргумент в полза на отлагането на брачната раждаемост.

Важен фактор за ръста на раждаемостта е възрастта на майката. Доказано е, че най-голяма е плодовитостта на жената до 24-25-годишната ѝ възраст. От включените в извадката омъжени жени между 15-19г. 61% раждат дете до втората година на брака включително. Средната възраст, на която раждат за първи път майките, е 22г.10м. Средната възраст на майките при последното раждане се определя, като се проследи интервалът между предпоследното и последно раждане. За определяне продължителността на този интервал се работи със семейни двойки, за които обсервацията е завършена. За семействата, при които второто раждане е и последно, продължителността на интервала е от 4 до 6 години, Средната стойност на интервала за семейства с 3 деца е 7г., като средната възраст на майките при последното раждане е 32г.2м. Има данни за по-възрастни майки, родили за последен път на 34,37,38 и дори на 41 години. Възрастта при встъпване на брак на всяка от майките с три деца е до 30 години.

В арменското семейство броят на децата не е голям. Данните от всички фиши сочат, че най-голям е броят на семействата с по две деца (42), следвани от семейства с по едно дете (40), 26 са семействата с по три деца, 17 семейства са с по четири деца, 5 семейства са с по пет деца и две семейства - с по шест деца. Посочените данни се отнасят за 1915г., което означава, че за по-голямата част от семействата те не са окончателни. Направените изводи се потвърждават и от статистиката относно броя раждания към браковете по вероизповедание.

Отношение на ражданията към браковете по вероизповедание¹⁹

вероизповедание	момчета	момичета	всичко	Бр. бракове	мъже на 10 брака	жени на 10 брака	всичко родени на 10 бр.
Източно православиe	77272	72549	149822	32811	23	22	45
мохамедани	12251	11212	23463	5323	23	21	44
армено-григориани	176	149	325	87	20	17	37
израелтяни	687	624	1311	310	22	20	42

Ако една част от семействата регулира броя и интервалите между ражданията, то има и семейства, които остават бездетни. За бездетни се приемат семейства с над 5 годишен брачен живот, които към момента на наблюдението нямат деца. Бездетството е нещастие за семейството в представите на народа. В традиционното арменско общество винаги обвиняват жената за това положение.²⁰ Проблемът придобива други черти в едно общество, което се опитва да скъса с традиционните норми и схващания. На неомъжването и на нераждането на деца се дава оценка и от социално-икономическа гледна точка, но не се поощряват. За 13 семейства (8.3%) от включените в извадката се приема, че са без деца. За тях не е отбелязано да имат по-големи деца, прехвърлени на друга страница в регистъра, нито дали имат починали деца.

Един от проблемите, който е обект на изследване от демографията, е този за осиновените деца. Всъщност става дума за семейства, решили проблема за невъзможността да имат деца, като са си осиновили. В три от четирите случая, отбелязани в регистъра, съпрузите са си осиновили дете след 8, Ю и П години брачен живот. Няма случаи родителите да си имат свое дете след осиновяването.

Непълнотата на данните за датата на смъртта не позволява да се изчисли продължителността на живот, продължителността на вдовство, очакваният живот, детската смъртност. Някои от семействата се разглеждат като непълни, тъй като не може да се установи с точност дали един от съпрузите е починал и кога.

Като обобщаваща картина на демографското състояние на общността, се представя полововъзрастовата пирамида. На абсцисата е нанесен броят на индивидите. Броят на мъжете се разполага от лявата, а на жените от дясната страна. В централната колона са нанесени възрастите от 0 до 100 години, като отстрани на фигурата са отбелязани съответните години на раждане. Всяка възрастова група е

представена чрез един правоъгълник, удължен в зависимост от броя индивиди на определена възраст. Обикновено фигурата има пирамидална форма, тъй като с напредването на възрастта все по-малко са живите и следователно фигурата би трябвало да завърши с връх, който именно оформя вида на пирамидата.²¹ С тъмно оцветените правоъгълници са отбелязани съответно неомъжените/неженените. Не може обаче да се отбележи броят на вдовците и вдовиците, поради вече изтъкнатите причини.

Съотношението на половете е 1:1 (мъже 287, жени 280), като в различните възрастови групи леко се променя в полза на едните или на другите. Данните от пирамидата могат да бъдат представени и по следния начин.

Възрастови групи	Мъже	%	Жени	%	Общо	%
0-14	79	27.5	78	27.8	157	27,2
15-49	155	54.0	146	52.1	301	53.0
над 50	53	18.4	56	20.0	109	19.2

Полово-възрастовата пирамида на арменската общност в град Русе за 1915г. потвърждава, че това е градска общност с ниска раждаемост и неголяма смъртност и с добри перспективи за обновяване и възпроизводство, което косвено говори за една адаптирана към условията от края на XIX -началото на XX в. неголяма етническа група в България.

В заключение бих искала да подчертая, че в продължение на вековно съвместно съществуване отношенията между българи и арменци по нашите земи са определено дружелюбни и безконфликтни. Арменците намират добър прием и се приспособяват към условията на чуждоезиковата среда. Изследването на историко-демографските характеристики на русенската арменска колония дава още едно потвърждение на безконфликтното контактуване между двете общности. Преди всичко като занаятчийско и търговско население арменците със своите умения се налагат на пазара, което е фактор за отсядането им в градове като Пловдив, Русе, Варна и др. Конкретно тяхното демографско им поведение се диктува от две групи фактори: от една страна, това е положението им на малка етническа група, която трябва да се опази езиково, религиозно и културно. Израз на това съзнание е съществуващият контрол на общността върху отделния индивид, стремежът да се избягват смесените бракове, поощряването на сравнително ранния брак на жените. Другата група комплексни фактори са действащите в страната условия и протичащите процеси на индустриализация, урбанизация, които се отразяват на социалното поведение на личността. Последното определя засилването на тенденцията за отлагане на брака с оглед социално стабилизиране, особено на мъжете.

Балансирайки между тези две условни групи фактори, арменците в България и конкретно в Русе до голяма степен се приближават като демографски показатели и характеристики до градското общество като цяло в страната за разглеждания период (края на XIX - началото на XX в.), което е още една допирателна в битието на българи и арменци.

1. Braudel, F. *Civilisation materielle economie et capitalisme XV-XVIII.*, vol. III. *Le Temps du Monde* Българска етнография, 2, 1994

2. Според някои източници годината е 1928г. *New Catholic encyclopedia*, Washington, 1967, vol. I, p.825

3. Търговско-индустриален алманах на Царство България, С. 1914г., Алманах Царство България. С.1917г.

4. Gerard, A. *Les minorites nationales ethiques et religieuses en Bulgarie*, 1933, p. 83

5. Пачаджян С. *Началото на русенската арменска общност*. Архив на русенската черква "Св. Богородица".

6. За организирана протестантска община в Русе, а и в България, може да се говори от 20-те години на XX в., когато тук се преселва един от основоположниците на Евангелската арменска църква - Хагоп Шахведелян.

7. Чужди пътеписи за Балканите, Т. VII Английски пътеписи за Балканите (края на XVI в. - 30-те години на XIX в.), С. 1987г., с.570.

8. Duraquier, J. Introduction a la demographie historique, Paris, 1976
9. Мелконян, Э., Армянская семья в условиях диаспоры Сов. этнография, 1988, №6, с. 99
- 10 Ласлет, П. Семья и хозяйство - исторический подход. В. Брачность, рождаемость, семья за три века. М. 1978. с. 133
11. Todorova, Balkan Family Structures and European Pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria. American University Press, 1993, 133-159
12. Х а д ж н а л, Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе. В. Брачность, рождаемость, семья за три века М. 1978, с.15
13. Botev, N. Nuptnality in the Course of the Demographic Transition. The Experience of the Balkans Countries. – Population Studies 44, 1990, N1, 107- 126
14. Чужди пътеписи за Балканите, Т.7, с. 72.
15. Botev, N. Цит. съч., с. 109
16. Duraquier Цит. съч., с.68
17. Статистически годишник на Българското царство. С. 1926г.
18. Демография на България, С. 1974г.
19. Статистически годишник на Българското царство, С. 1926г.
20. Народы Кавказа, Т.П. М. 1966г. с.526.
21. Duraquier, J., Цит.съч., с.17